

Summary

The characteristic phenomenon of law as social regulator and model of low reality. The attention is concentrated on that the law is a phenomenon, which dynamically developed under influence of social, political and ideological factors up to the level of social development. Conjunction of these factors provides the basis for development of the law. Reasonably illustrated that essence of a human being is a suprastate and means that it is not a government that create a person but a person establishes a state.

Key words: new understanding of law outlook, social-L-cultural substratum, methodology of understanding the law, convergence of principles of law.

Отримано 2.12.2010

Л. В. ДЯЧУК

Леонтій Володимирович Дячук, кандидат історичних наук, доцент Київського університету ім. Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМА РАБСЬКОГО ШЛЮБУ У ВІЗАНТІЙСЬКОМУ ПРАВІ

Греко-римське право як складова структурована частина Візантійської цивілізації мало свої специфічні особливості, які необхідно враховувати при його різнопланових історико-юридичних дослідженнях. Отримавши конвенційну назву як *візантійське право* воно по суті було комбінованим продовженням римської правової традиції, доповненої греко-еліністичним юридичним досвідом та окремими правовими явищами етнокультурних спільнот імперії. Такий синтез, вірніше його початок, став можливим завдяки трьом принциповим факторам: 1) християнській ціннісній основі; 2) визнання волевиявлення християнського імператора як матеріального джерела права та його особи як основного суб'єкта правоутворення; 3) іманентна поява *Lex generalis*: імператорської конституції у вигляді відомого раніше едикту як основної форми візантійського права.

Зважаючи на окреслені особливості, дослідник історії візантійського права та його окремих аспектів постійно змушений брати до уваги юридичний досвід врегулювання тотожних суспільних відносин у римській правовій системі, оскільки між обома правовими традиціями, попри протиріччя античної та християнської ціннісних парадигм, існував тісний історико-правовий та юридично-технічний зв'язок. Однак постановка питання про *шлюбні права рабів* цілком суперечить логіці римської правової доктрини, оскільки римське право, як відомо, у якості умов законного шлюбу (*matrimonium*) передбачало наявність статусу свободи, з якої, при відповідному статусі громадянства та сімейному статусі, виникало *jus connubii* [*право на шлюб*]. Втім загальновідомі принципи та норми *права осіб*, з яких впливають вказані положення, у процесі еволюції візантійського шлюбного права, попри збереження у Візантійській імперії інституту рабства, поступово набирали нових юридичних ознак. Щоб довести це *a posteriori*, необхідно проаналізувати особливості еволюції регулятивних механізмів, закладених у джерела візантійського права усіх його історичних періодів, і з'ясувати їх соціокультурну казуальність.

Актуальність дослідження візантійського шлюбно-сімейного права та його окремих аспектів пов'язана з його особливим становищем у візантійській правовій системі, з тим, що дана проблематика безпосередньо відноситься до правового статусу особи, її волевиявлення в постійних, найбільш чутливих для людини правових відносинах. Це цілком корелюється з думкою відомого романиста та цивіліста, професора Університету Св. Володимира Йосипа Покровського, який, зокрема, зауважував: «Одну из самых чувствительных областей гражданского права представляет семейственное право, ибо быть может, нигде не затрагиваются столь интимные интересы человеческой личности, как именно здесь»¹. Актуальність візантійського досвіду полягає також у тому, що вперше в історії людства відбувалось поєднання різних (римських, грецьких, орієнтальних) правових явищ на ціннісній основі християнства. Це, безперечно, посилює інтерес до визначеної проблематики, оскільки йдеться про об'єкт дослідження (*інститут шлюбу*), який іманентно пов'язаний з ідеєю свободи. Парадоксальність ситуації пов'язана з тим, що йдеться про соціальну категорію населення, яке за визначенням не мало статусу свободи, однак в умовах нової ціннісної парадигми, завдяки відповідним регулятивним юридичним механізмам, такий статус у контексті шлюбу могло набути.

Попри безумовну актуальність, дана проблематика досліджувалась переважно представниками історичної науки (Р. Браунінг², М. Сюзюмов³, Г. Лебедева⁴), об'єктами яких, однак, було *право* становище рабів у Візантійській імперії. Особливий інтерес викликає узагальнене дослідження Є. Ліпшиц про тенденції розвитку візантійського права в IV – VIII ст., в якому вона акцентує увагу на принципових змінах становища рабів за нормами ранньовізантійського законодавства⁵. З виключно юридичної літератури до означеної проблеми дотичні лише загальні курси історії римського права (Боголепов⁶, Покровський⁷, Хвостов⁸ та ін.), що торкнулися інституту рабства у контексті проблеми *право осіб* у правовій системі посткласичного та юс-

тиніанівського періодів. Останні за сучасною періодизацією співпадають з *ранньовізантійським періодом* візантійського права.

Перші елементи еволюції становища рабів з'явилися ще на початку принципату та класичного римського права (Gai. I.52; D. 48.8.11)⁹. Дослідники вважають, що це було пов'язано з поширенням у римському суспільстві філософії стоїків. Так, у середині II ст. н.е., очевидно, керуючись ідеями епохи, попередник імператора-філософа Марка Аврелія «божественний» (як його пізніше називали християни) Антонін Пій (138 – 161 рр.) формально порушив право приватної власності рабовласників, передбачивши за вбивство та знущання над рабами певний рівень юридичної, хоча й лише *цивільної* відповідальності (Gai. I.53).

Початок християнізації права імперії приніс нові зміни рабського становища¹⁰. В юридично-технічному сенсі та в умовах суспільної необхідності правовим реформам сприяв нормативний акт імператора Константина Великого від 315 р. Він започаткував появу *Lex generalis*¹¹, тобто передбачив, що основною формою права стали імператорські конституції у вигляді едиктів. Однак під сумнів не був поставлений сам інститут рабства. Більше того, намагаючись відповідно до християнських правової доктрини полегшити становище рабів у питаннях особистих відносин різностатевих осіб (*не розлучати рабів, у яких народилися діти*), перший християнський імператор Константин Великий значно посилив кримінальну відповідальність осіб, що порушили норми шлюбного права та дотичних до них моральних принципів. Наприклад, якщо вільнонароджений вступав у інтимний зв'язок з рабинею, то вона страчувалась, а він висилався в регіони, несприятливі для життя людини. Натомість, якщо вільнонароджена римська жінка незалежно від сімейного статусу (особа свого чи чужого права, одружена чи неодружена) вступала у зв'язок з рабом, то відповідна санкція норми кримінального права передбачала найвищу міру покарання для обох суб'єктів кримінального злочину, але для раба передбачалось *кваліфіковане* покарання¹². Звідси випливає декілька попередніх зауваг: 1) з початком християнізації права значно зріс рівень юридичної відповідальності за порушення шлюбного законодавства та моральних принципів, що розглядалось відповідно до новел кримінального права на засадах принципів не лише цивільного, а й кримінального процесу; 2) посилення відповідальності за порушення шлюбного законодавства та норм, що захищали суспільну мораль, відбувалось на фоні появи нових форм *manumissio* та певного покращення становища рабів, тобто, якщо для суб'єктів правомірної поведінки зростали певні перспективи щодо зміни правового статусу, то для порушників передбачалося різке зростання кримінальної відповідальності; 3) певна тотожність юридичної відповідальності рабів та вільнонароджених ставила останніх на один рівень як об'єктів кримінального права; принаймні у даній ситуації юридичну відповідальність рабині прирівнювали до юридичної відповідальності вільнонародженої і навпаки (обох позбавляли життя за звичайною формою покарання); 4) натомість юридична відповідальність раба була значно вищою не тільки вільнонародженого, але й представниці його соціального стану – рабині, оскільки вільнонароджений не втрачав життя, а раб, на відміну від рабині, страчувався шляхом «кваліфікованої кар»; 5) зважаючи на жорсткість покарань за порушення чинного законодавства, шлюб між вільнонародженими та рабами був неможливим, оскільки навіть шлюб між рабами не мав юридичної сили. Його, очевидно, сприймали як природне явище, що не являється об'єктом правового регулювання, а лише адміністративної прерогативи імператора.

Принципові зміни щодо проблеми рабства та шлюбно-сімейної сфери суспільних відносин відбулись завдяки правовим реформам імператора Юстиніана. Незважаючи на його постійні декларації про відродження римської правової класики¹³ та певні колізії цивільного і канонічного права (наприклад, дозвіл на шлюб двоюрідних: причому, якщо в Дигестах, які відображали класичну правову доктрину, такий шлюб передбачався за певних умов, то за Інституціями Юстиніана таких умов не було), він вніс у своє законодавство норму, яка мала революційне значення для рабського шлюбу. Перед її аналізом зупинимось на соціокультурних підставах та правових умовах появи такого нетрадиційного юридичного феномену.

Нові нетрадиційні правові явища з'явилися у добу Юстиніана в умовах, коли рабська праця по суті втратила, або принаймні втрачала свою виробничу роль у приватному та державному господарстві. На відповідне імператорське законодавство значно посилили вплив богословські ідеї та норми канонічного права. Складність для візантійського імператора як головного суб'єкта законотворення полягала у тому, що він намагався здійснювати кодифікаційні заходи у відповідності до обох протилежних правових традицій (доктрин, парадигм): античної (римської) та християнської (візантійської). Однак суть актуалізації традиції часто полягає у тому, що її ревнителі відроджують чи беруть на озброєння те, що відповідає їх уявленню про цінність традиції і, як правило, не викликає гострого антагонізму між минулим і сучасністю. У нашому випадку йдеться про узгодження юридичних норм римської та візантійської (ранньовізантійської) правових систем, які належали до антагоністичних, часто агональних [*agon – змагальність*] духовних культур, з протилежними ціннісними парадигмами та правовими доктринами. Втім у сфері юридичної техніки як Юстиніан, так і його вінченосні наступники часто орієнтувались на римську правову традицію (у відповідному її розумінні), тобто користувалися методами та підходами юристів римського класичного права. Це зумовлювалось зокрема тим, що в Дигестах Юстиніан систематизував актуальні уривки римських юристів, у Кодексі – конституції імператорів класичного та посткласичного періодів, а Інституції формально орієнтував (*non proi відмінності у змісті*) до однойменний підручник римського юриста Гая (II ст. н.е.). Всім складовим частинам *Corpus juris civilis*, до яких увійшли норми класичного та посткласичного періодів, він надав юридичної сили і статус джерел чинного права. Однак Юстиніан змушений був вирішувати соціальні протиріччя та регулювати невідомі раніше суспільні правовідносини. Для вирішення цих завдань найбільш ефективними ви-

явилися імператорські конституції, що на початку християнізації у видовій формі едиктів були визначені як *Lex generalis*. Після основних юридичних реформ Юстиніана у силу часового фактору (*видані після попередніх джерел – об'єктів систематизації*) та правової новизни вони отримали назву *Novelle Consttutioni* або просто *Новели*.

Необхідність застосування *Novelle Consttutioni* в розумінні *Lex generalis* було обумовлено потребами врегулювання нагальних соціальних аспектів суспільних відносин за нормами, що повинні безвідносно до попередньої традиції відповідати передусім християнській ціннісній парадигмі ранньовізантійського права, християнському суспільно-правовому ідеалу та правовим ідеям канонічного права. Це певним чином змушувало Юстиніана вийти за межі класичної правової доктрини. Особливо динамічний характер мали інституційні зміни, пов'язані з правовим статусом жінки та юридичними явищами, що торкнулися інституту рабства¹⁴.

Стрімке зростання форм звільнення з рабства в ранньовізантійський період та отримання правового статусу вільновідпущеників було єдиною перспективою для рабів щодо укладення законного шлюбу. Ймовірно таке становище не задовольнило візантійського реформатора і він у численних Новелах врегулює різні аспекти суспільних відносин, без орієнтації на класичні взірці, оскільки сама назва форми права – *Novellae* – була свідченням про якісні властивості, суспільні тенденції та появу нових об'єктів правового регулювання. Прикладом новелістичної правової політики стали норми рабського законодавства, окремі з яких цілковито суперечили не лише класичній доктрині, а й нормам посткласичного періоду та власному законодавству Юстиніана. Так, у Новелі Юстиніана № 22 йдеться про можливість одруження рабині з вільнонародженою особою при відповідному волевиявленні рабовласника (*Nov. 22.10*)¹⁵. Названа норма стала можливою лише в контексті змін, про які йшлося вище. З даної норми витікає наступний правовий зміст: 1) вступаючи у шлюб, рабиня не володіла *jus connubii*; 2) ставши суб'єктом шлюбу і не маючи статуту свободи рабиня, тим не менше, набувала окремих особистих прав як дружина вільнонародженого громадянина; 3) акт волевиявлення стосується лише рабовласника, дозвіл якого очевидно розглядається як волевиявлення опікуна, а також нареченого та його батьків.

З часів класичного римського права до часів Юстиніана відбулась певна диференціація між колишніми об'єктами власності римського домовладика. Очевидно, в добу Юстиніана попередні зміни у зростанні правоздатності дружини та дітей торкнулися і наступного об'єкта власності домовладика – рабів. До речі, у патріархальній римській сім'ї (задовго до класичного рабства) *servitus* були її членами. Очевидно, законодавець передбачив дану норму для уникнення аморальних вчинків, коли домовладика намагався видати заміж рабиню, запевнюючи іншу сторону, що вона вільнонароджений член родини. Мотиви появи згаданої норми очевидно закорінені також у християнських ціннісних орієнтаціях, оскільки законодавець таким чином намагався звести до мінімуму позашлюбні відносини вільнонароджених чоловіків та рабинь, позашлюбні стосунки яких, як підкреслювалось, сприймалися як кримінальний злочин, а юридична відповідальність зростала, оскільки порушувались іманентно норми християнської моралі. Отже, проблеми з так званого «рабського законодавства» є прикладом правового регулювання, юридичний механізм якого суперечив класичній римській правовій доктрині.

Втім рекламація законності шлюбу з людською істотою, яка набувала таким чином прав особи, торкалася лише жіночої половини рабського середовища. У наступній частині тієї ж новели йдеться про незаконність шлюбу раба та вільнонародженої (*Nov. 22. 11*). Відома дослідниця історії візантійського права Є. Ліпшиц бачила у цьому певну правову колізію (не вживаючи цього поняття). На наш погляд, тут усе закономірно, оскільки раб в ролі потенційного домовладика явище абсурдне, а статус підвладної дочки, яка лише змінювала домовладика, був близьким до становища рабині (звичайно, не тотожним). Що ж до раба, то він міг вступати в інтимні стосунки з вільнонародженою жінкою, якщо вона належала до категорії рабських повій (*servulicola – повія для рабів*).

Новим етапом у розвитку «рабського шлюбу» стало законодавство імператорів-іконоборців. Саме їх головна законодавча збірка Еклога стала основним джерелом врегулювання шлюбно-сімейних відносин, оскільки, як зауважив німецький вчений Цахарія фон Лінгенталь, там вперше детально було розроблено християнське шлюбне право¹⁶. Разом із тим, як свідчить Еклога, у нових соціальних, демографічних та ідейно-політичних умовах зазнав значних якісних змін інститут рабства. Перш за все автори знаменитої Збірки імператорів Лева III та Константина V здійснено систематизацію форм *manumissio* [звільнення з рабства] (*Ecloga, VIII, 1 – 9*)¹⁷, «способів свободи» за визначенням законодавців (*Ecl., VIII, 5*). Серед відомих та доповнених форм звільнення з рабства (*Ecl., VIII, 1; 4*) завдяки християнській доктрині з'явилися нові, раніше невідомі форми *manumissio* (*Ecl., VIII, 3; 4*), а також процесуальні процедури її досягнення (*Ecl., VIII, 5*). Серед таких норм є новела, яка не мала прямих прецедентів. Формою звільнення з рабства передбачався шлюб. «Раб отримує свободу..., – підкреслювали автори Еклоги, назвавши традиційні і нові форми звільнення з рабства, – якщо власник (*dominus*) підвладного йому раба одружив його з вільною жінкою» (*Ecl., VIII, 1,3*). Такий «спосіб (досягнення) свободи» очевидно опирався на сакральне сприйняття самого шлюбу, оскільки останній вважався в VIII ст. у Візантії не лише формою цивільної угоди, а й християнсько-церковним таїнством. Тобто звільнення з рабства здійснювалось через одне з найбільш священних християнських таїнств, праобразом якого були відносини Спасителя і його Церкви¹⁸.

Однак, як свідчить текст цитованої сентенції, її юридичний зміст поєднує два ключові поняття – *manumissio* і *matrimonium*. Вперше такий зв'язок був використаний, як підкреслювалось, у 22 Новелі Юстиніана.

Порівняно з останньою норма Еклоги мала не лише новелістичний, а й інший парадигматично-ціннісний та юридичний характер. Передусім в Еклезі йдеться про шлюб раба з вільною, а не вільного з рабинею. Зрозуміло, що суб'єктом шлюбної угоди був власник раба та вільна наречена і її батьки. Після укладення шлюбної угоди, за передбаченими в Еклезі приписами, раб ставав вільним і набував статус глави сім'ї. Його становище цілком корелювалось з тими змінами, які відбувалися у контексті еволюції становища домовладки в IV – VIII ст. Поява домовладки-вільновідпущеника цілком співвідносилось з іншими нормами шлюбно-сімейного права Еклоги. Наприклад, у зв'язку з припиненням шлюбу певні повноваження у контексті утримання дітей переходили на колишню дружину або на вдову, якщо вона не уклала повторний шлюб.

Отже, саме укладення шлюбу раба з вільною, очевидно, мало свою ієрархію волевиявлення. Ініціатором такого шлюбу був, звичайно, власник раба, який реально виражав волю підвладного та його батьків. Останнє до певної міри нагадувало римські фікції. Після цього виявлялася воля нареченої. І насамкінець у випадку, коли наречена була підвладною, волю виражали її батьки або один із батьків, якщо іншого уже не було, а також, як при шлюбах вільнонароджених, родичі. Останнє очевидно набувало особливого значення при шлюбі раба з вільнонародженою. Зрозуміло, що чоловік-вільновідпущеник набував усіх приватних, зокрема сімейних прав, оскільки за шлюбною угодою здійснювалось його *deminutio maxima* як колишнього раба. Отже у зв'язку з тим, що християнська релігія в добу середньо візантійського права (VIII – XII ст.) остаточно стала основною формою суспільної свідомості, законодавці – імператори Лев III та Константин V – у відповідності до християнських цінностей передбачили в Еклезі шлюб раба звільнонародженою жінкою.

Цьому сприяв сакральний характер самого шлюбу та природно-правова концепція його тлумачення, яка корелювалась з основними цінностями християнства, зокрема ідеєю рівності перед Богом та суб'єктності кожної особи у містичному евхаристичному зв'язку із Всевишнім.

¹ Покровський И. А. Основные проблемы гражданского права. – М.: Статут, 1998. – 353 с. – С. 162.

² Браунинг Р. Рабство в Византийской империи (600–1200 гг.) // ВВ. – 1958. – № XIV. – С. 38–55.

³ Сюзюмов М. Я. О правовом положении рабов в Византии. – Свердловск, 1965.

⁴ Лебедева Г. Е. Рабы и проблема рабства в Кодексе Феодосия // Вестник Ленинградского гос. университета. – Вып. 2. – № 8. – Л., 1966.

⁵ Литищ Е. Э. Право и суд в Византии в IV–VIII вв. – Л.: Наука, 1976. – 230 с.

⁶ Боголепов Н. Учебник римского права. Пособие к лекциям. – Изд. третье. – М.: Университет. тип., 1907. – 633 с.

⁷ Покровский И. А. История римского права. – 4-е изд. – Пг.: Изд. юрид. кн. скл. «Право», 1918. – 430 с.

⁸ Хвостов В. М. История римского права. – Пятое изд., испр. и доп. – М., Изд. Т-ва И. Д. Сытина, 1910. – 464 с.

⁹ Гай. Институции // Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М.: Зеркало, 1997. – 608 с. – С. 24; Дигесты Юстиниана / Пер. с латинского; Отв. ред. Л. Л. Кофанов. Т. VII. Полутом, 2. – М.: Статут, 2005. – 564 с. – С. 91.

¹⁰ Литищ Е. Э. Вказана праця. – С. 38–40.

¹¹ Сильвестров Е. В. Lex generalis. Императорская конституция в системе источников греко-римского права V – X вв. н.э. – М.: Индик, 2007. – 248 с. – С. 1–248.

¹² Рудоквас А. Д. О христианизации римского римского права в эпоху императора Константина Великого // Древнее право. – № 9. – М.: Спарк, 2002. – С. 161–181. – С. 170–181.

¹³ Дигесты Юстиниана / Пер. с лат.; отв. ред. Л. Л. Кофанов. – М.: Статут, 2002. – 584 с. – С. 29, 49–69.

¹⁴ Литищ Е. Э. Вказана праця. – С. 114–121.

¹⁵ *Corpus juris civilis*. Ediderunt Fratres Kriegelli. Band III. Die Novelle enthaltend – Leipzig, Baumgartner's Buchhandlung, 1799. – S. 138.

¹⁶ Zachariae von Lingenthal K.E. Geschichte des griechlich-romischen Rechts. – Berlin, 1892. – S. 57.

¹⁷ Эклога. Византийский законодательный свод VIII вв. / Вступ. статья, пер. и коммент. Литищ Е. Э. – М.: Наука, 1965.

¹⁸ Павлов А. С. Курс церковного права. – СПб.: Лань, 2002. – 384 с. – С. 227.

Резюме

У статті досліджується еволюція рабського шлюбу і його правові наслідки.

Ключові слова: шлюб, право, раби, еволюція, християнські цінності.

Резюме

В статье исследуется эволюция рабского брака и его правовые следствия.

Ключевые слова: брак, право, рабы, эволюция, христианские ценности.

Summary

The evolution of slaves' marriage and its legal consequences is probed in the article.

Key words: marriage, law, slaves, evolution, Christian values.

Отримано 27.01.2011